

УДК 94(477.61/.64) «19-20»

Ю. П. Дірявко*, М. С. Олешко**

*Придніпровська академія будівництва і архітектури

**ВАТ «Комінмет»

ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Охарактеризовано основні напрями розвитку початкової освіти на Катеринославщині у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. У загальних рисах показано правова, фінансова та організаційна сторона цього процесу. Наголошено на можливості використання цінних досягнень вітчизняної педагогіки досліджуваного періоду в умовах розбудови сучасної української шкільної освіти.

Ключові слова: початкова освіта, педагогіка, земські школи, церковно-приходські школи, Міністерство Народної Освіти.

Характеризуются основные направления развития начального образования на Екатеринославщине во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. В общих чертах показывается правовая, финансовая и организационная сторона этого процесса. Отмечается возможность использования ценных достижений отечественной педагогики исследуемого периода в условиях обустройства современного украинского школьного образования.

Ключевые слова: начальное образование, педагогика, земские школы, церковно-приходские школы, Министерство Народного Образования.

The article has analyzed the main trends of the elementary education development in Ekaterynoslav region in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century. It has showed the legal, financial and organizational sides of this process. The article also emphasizes the possibility of using the national pedagogical achievements of the investigated period in the modern school education.

Key words: elementary education, pedagogics, church-district schools, The Ministry of National Education.

Розбудова сучасної України, без сумніву, значною мірою залежить від розвитку її освітньої галузі. У реформуванні сучасної освіти можна, і потрібно, використовувати здобутки вітчизняної початкової школи, яка є фундаментом навчання та виховання повноцінних громадян своєї Вітчизни. Тому нам видається цін-

ним досвід організації освіти у Катеринославській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Саме в цей час закладалися основи новітньої педагогіки. Варто відмітити, що ця тема активно розробляється вітчизняними дослідниками: М. Антошаком [1], О. Білецьким [2; 3], С. Євсеєнко [5], В. Кумпаном [6], О. Мармазовою [7], Л. Прокопенком [9] та іншими. У даній праці ми зробимо спробу розкрити загальні аспекти цієї теми.

Як відомо, відношення влади до освіти свого народу в Російській імперії було набагато гіршим, ніж в багатьох європейських державах. Основна маса селянства, яка складала переважну частину населення країни, була тривалий час практично відсторонена від освіти. На середину XIX ст. у 9 українських губерніях нараховувалось всього 1320 початкових шкіл різних типів, в яких навчалось 67 тис. учнів, або менше 2 % дітей шкільного віку. Як наслідок, на час відміни кріпосного права грамотність серед державних селян становила тільки 2 %, а серед кріпаків – менше 1 % [9, с.2]. Тому, розпочинаючи низку реформ 60–70 рр. XIX ст., уряд Олександра II розумів необхідність підвищення освітнього рівня населення країни. Проведення шкільної реформи розпочалося практично одночасно з реформуванням села.

Зазначимо, що величезний регіон Катеринославської губернії, яка включала в себе територію сучасних Донецької, Дніпропетровської та значної частини Запорізької і Луганської областей, в освітньому плані розвивався вкрай нерівномірно. В її окремих повітах та волостях могло налічуватися лише декілька шкіл. Так, у Петриківській волості, де станом на 1868 р. мешкало понад 1 тис. дітей шкільного віку, було лише одне народне училище. Але завдяки активній позиції місцевої громади, освітній процес тут йшов швидше, ніж в багатьох інших районах губернії. Нашадки козаків вимагали вдосконалення навчального процесу, подовження часу на вивчення наук, і свого таки домоглися. У 1877 р. народне училище реорганізовується у «Двухклассное Сельское Министерства Народного Просвещения Училище». Воно почало працювати за програмою сільського училища Міністерства Народної Освіти (МНО) з 5-ти річним терміном навчання. На реформування цього навчального закладу та придбання навчального обладнання, підручників, зошитів та інші потреби МНО виділило 1500 карбован-

ців, а місцева община – 500 карбованців. Але, як і у всій Російській імперії, сільські навчальні заклади були тупиковими для їхніх випускників, котрі бажали далі вчитися в гімназіях, реальних училищах чи семінаріях. Від них не брали документів, бо в свідченнях про освіту було слово «сельское». Звичайно, це викликало бажання громади с. Петриківки позбавитися такого, по суті, дискримінаційного додатку. І ця боротьба, зрештою, досягла свого позитивного результату. У 1894/95 навчальному році із назви училища було усунуто слово «сельское» і введено програму міського училища [6, с. 35].

На початку 80-х рр. XIX ст. царський уряд прийняв рішення радикально змінити становище в народній освіті за допомогою духовництва, запропонувавши широку мережу церковно-приходських шкіл. Одне із головних завдань цього заходу полягало в тому, щоб протиставити земській школі, яка на той час активно розвивалась, – церковно-приходську, де освітній процес був акцентований на розповсюдження серед народу вчення віри, моральності та підвищення авторитету православної церкви. Але за змістом, методами і результатом роботи, сільська церковно-приходська школа багато в чому поступалася земській, тому що рівень підготовки випускників церковних шкіл був досить низький.

За період існування земських і церковно-приходських шкіл між ними відбувалася вперта і безперервна боротьба. Земська влада нарікала, що духовництво навмисно перешкоджає зростанню земських сільських шкіл, не даючи згоди на їх відкриття, або переконуючи селян замінити земську школу церковно-приходською [1, с. 2]. У 1884 р. така школа була збудована і в с. Петриківка біля Георгієвської церкви. Тому й звалась «Петриковское Георгієвское церковно-приходское училище». Термін навчання там був дворічний, а точніше – двозимний. Такий календар навчання взагалі був досить типовим для тогочасної України. Дітей могли відпускати з родини коли вже припинялися польові роботи, та й батько міг «позичити» сину тепле взуття і одяг. Рівень освіти, як і в інших таких школах, був незадовільний: випускники майже не вміли читати й писати. Тому селяни-прихожани, які, до речі, зібрали на будівництво цього училища 2 тис. карбованців, поставили вимогу: подовжити час навчання до 3-х років. Ця вимога була врахована, бо на початку 90-х рр. XIX ст. час навчання

в усіх церковно-приходських школах Петриківської волості був подовжений до 3-х років. Характерно, що в школах, які будувались наприкінці XIX ст., зокрема церковно-приходських, була передбачена квартира для вчителя, як це було в с. Біла Церква – 1888 р. та с. Іванівка – 1869 р. Але загалом, такі школи були дуже малі, їхня робоча площа ледве сягала 30 кв. м. і проблема охоплення дітей навчанням не була розв'язана ні за кількістю, ні за якістю [6, с. 35].

Завдяки освітнім реформам у Російській імперії, стало можливим формування і неурядових типів початкових навчальних закладів. Одним із таких типів початкової освіти була земська школа. Причому, з 60-х по 90-ті рр. XIX ст. у її розвитку повітові земства відігравали більшу роль, ніж губернські. Останні, як правило, лише з 90-х рр. XIX ст. починають адресне виділення коштів на народну освіту. У земських школах навчання спиралося на такі принципи: наочність, зв'язок навчання з життям, доступність навчального матеріалу. У цих школах використовувалися такі прогресивні методи і засоби навчання й виховання, як пояснювальне читання, звуковий метод тощо. Спеціально для земських шкіл Катеринославщини було створено унікальні за змістом шкільні програми. Завдяки їм школярі протягом невеликого терміну засвоювали основні навички письма, читання та рахунку. Тому було закономірно, що знання, отримані в земській школі, були ширшими і ґрунтовнішими, ніж ті, що отримували учні в церковно-приходських чи міністерських школах. Як наслідок, деякі початкові навчальні заклади передавались земствам, і одними з перших шкіл були передані у відомство Бахмутського земства: с. Зайцеве та с. Государів Байрак. У кожній з цих шкіл було два вчителі, один з яких був священиком [5, с. 1].

Земська освіта на Катеринославщині, незважаючи на часті перешкоджання її діяльності з боку уряду, постійно розвивалася, про що свідчать такі дані: з 1877 р. по 1912 р. в середньому щорічно відкривались тридцять земських шкіл. Більшість з них були з трирічним строком навчанням та мали власні приміщення. Чисельність учнів у земських школах губернії з 1896 р. по 1911 р. зросла на 73 %. Збільшилась і частка дівчат серед учнів цих шкіл, досягнувши в 1911 р. приблизно 30 % від їхньої загальної кількості. Особливого поширення земські школи набувають після революції 1905–1907 рр. Так, у с. Петриківці після 1907 р.

церковно-приходських шкіл не будували, зате збільшувалася кількість земських. У 1910 р. в центрі Петриківки завершилося будівництво земської двокласної школи з двома квартирами для вчителів, причому це було капітальне, просторе, світле приміщення з червоної цегли. У тому ж році на околиці селища було відкрито земську двокласну школу. Такі ж школи з'явилися в околицях Петриківки: 1911 р. в Іванівці, 1912 р. – Білій Церкві, 1913 р. – в Лимарівці [6, с. 35].

Також важливу роль у розвитку освіти на Катеринославщині наприкінці XIX – початку XX ст. відігравала приватна ініціатива. Виникнення і поширення приватних початкових училищ у губернії було зумовлено швидкими темпами розвитку різних типів промислових підприємств. Промисловці були безпосередньо зацікавлені у створенні початкових навчальних закладів для простого люду, в яких учнів готували до праці на підприємствах. Завдяки цьому на Катеринославщині впродовж 1876–1907 рр. було відкрито 19 приватних закладів початкової освіти: сім з них відповідали рівню навчання в однокласних народних училищах, дванадцять за своїм статутом і навчальними програмами відповідали двокласним народним училищам та вищим початковим школам. Доброчинною діяльністю в цій сфері займалися такі промисловці: Дж. Юз, С. Каліберда, купець В. Бронько, поміщик М. Ковтун та ін. Як вважає дослідник О. Білецький, умови та рівень навчання у приватних школах були кращими, ніж у початкових школах інших типів [3, с. 13].

Варто зазначити, що земства також сприяли кількісному та якісному процесу змін в учительському середовищу, де на той час було немало проблем. Так, у 60-х – 80-х рр. XIX ст. через недостатню кількість учителів майже в кожному повіті Катеринославської губернії не працювало по декілька шкіл. Більше того, у 1875 р. із 255 учителів губернії 96 не мали ніяких прав на звання вчителя. У деяких повітах губернії кошти на народну освіту, котрі асигнували земства, залишалися невикористаними, тому що в школах не вистачало вчителів. Так, Олександрівське земство пропонувало МНО за свій рахунок відкрити педагогічні курси для підготовки вчителів, але урядовці не задовольнили такої вимоги. У Маріупольському повіті в 1878 р. були лише два

вчителя, які мали дозвіл на викладання, отриманий від відомства МНО, а декілька учителів було допущено до викладацької діяльності ще раніше, коли цей повіт входив до складу м. Олександрівська. Решта викладачів не мала права працювати, тому вісім шкіл не функціонували зовсім. У сусідньому Бердянському повіті теж справи були не кращі: на 1866 р. учителів-фахівців не мала жодна школа повіту. Їх навіть не вистачало у школах м. Бердянська. Спеціальних закладів, які повинні були готувати учительські кадри, теж не було. У Верхньодніпровському повіті більша частина вчителів мала недостатній рівень підготовки та була незнайома з методикою викладання [1, с. 2].

Але кожен час має своїх героїв. До таких впевнено можна віднести Миколу Олександровича Корфа, відомого ще як барон Корф. Саме йому належить упровадження оригінального на той час та актуального й досі заходу – учительських з'їздів. Така форма обміну досвідом була особливо потрібна в той історичний період. Адже сільські вчителі, працюючи далеко один від одного, були обмежені у спілкуванні, часто ізольованими від міст, а разом з цим, від бібліотек, культурних центрів і т. п. Досить часто вчителі не мали фінансової можливості передплатити газети, журнали, нові посібники чи підручники. У цьому плані з'їзди, організовані М. О. Корфом, у 60-х – 80-х рр. XIX ст. у Катеринославській та інших українських губерніях, відігравали роль своєрідних курсів підвищення кваліфікації вчителів.

У 1867–1869 рр. М. О. Корф проводить три учительські з'їзди у своєму маєтку с. Нескучному Олександрівського повіту Катеринославської губернії, на які були запрошені педагоги навколишніх сіл. Для підвищення фахового рівня учителів він використовував такі форми співпраці: пробні уроки самих вчителів з наступним їх аналізом, відкриті уроки, які проводив сам керівник, лекції з теорії педагогіки, огляди літератури, обговорення всіляких питань шкільної практики. Особливо змістовним був 3-й з'їзд, в якому взяло участь 39 осіб, у тому числі 25 сільських учителів та 2 попечителя шкіл (на 1-му з'їзді було лише 12 учителів). Серед багатьох проблем, які були винесені на обговорення учасниками з'їзду, найбільший інтерес викликала можливість навчання учнів молодшого класу старшокласниками. Також можна виділити і таке актуальне навіть для нашого часу питання, яке об-

говорювалося на з'їзді, – результативність впливу учнівських нагород. Своєрідною лабораторією для практичного вдосконалення вчителів, слугувала Врем'євська школа, що знаходилася поблизу маєтку М. О. Корфа. Тут вони знайомилися з методами навчання, давали пробні уроки, які потім аналізували. Четвертий з'їзд відбувся у вересні 1870 р. у с. Гуляйполі, оскільки місцеве училище знаходилося в центрі повіту. На з'їзді були присутні 48 учителів, а також опікуни місцевих шкіл та члени повітової училищної ради. Педагоги обмінювалися досвідом, проводили зразкові уроки та аналізували їх. Наступний учительський з'їзд відбувся у квітні 1874 р. у м. Маріуполі. У його роботі взяло участь 40 учителів, хоча бажаних було ще більше. Учасниками з'їзду було проведено 24 відкритих уроки. М. О. Корф позитивно оцінив роботу Маріупольського з'їзду та висловив глибоку подяку училищній раді та земській управі за співробітництво [1, с. 3]. Таким чином, учительські з'їзди на Катеринославщині, які відбувалися в період реформування освіти, зіграли значну роль у підвищенні професійного рівня педагогів губернії, мобілізувавши при цьому прогресивну громадськість різних верств населення. Потрібно також відмітити, що згодом у губернії почали діяти вчительські семінарії: у Великій Янісолі, Маріуполі, Верхньодніпровську, Павлограді, Луганську, Новомосковську, Сартані та Катеринославі. Крім цього, вчителів для початкових шкіл Катеринославщини готували Харківський і Новоросійський (м. Одеса) університети, Таганрозький учительський інститут (з 1902 р.) [3, с. 13].

Характеризуючи стан початкової освіти на Катеринославщині, потрібно також відмітити, що водночас на її території розвивалися і національні навчальні заклади – школи іноземних колоністів, які складали значний відсоток від населення губернії. Згідно перепису 1897 р. по Катеринославській губернії, наступними по чисельності після українців та росіян, були євреї – 99152 особи (4,69 %), котрі мешкали, в основному, в Катеринославському повіті та м. Катеринославі. Четверте місце займали німці – 80979 осіб (3,83 %), що мешкали, в основному, в Катеринославському, Маріупольському та Олександрівському повітах. Слідуючими були греки – 48740 осіб (2,31 %) – мешкали, в основному, в Маріупольському повіті [8]. Незважаючи на те, що урядова політика була спрямована на асиміляцію етнічних меншин імпе-

рії, іноземні колоністи змогли пристосуватися до таких умов. Їхні діти отримували початкову освіту в різних типах навчальних закладів: традиційних, конфесійних, приватних та земських училищах, створених спеціально для колоністів.

Характерно, що система закладів початкової освіти у грецьких та німецьких поселеннях мала спільні риси. Це були переважно земські училища, навчальні програми яких були пристосовані до вимог колоністів. Навчання у них проходило рідною мовою, хоча учні цих закладів мали можливість ґрунтовно вивчати і російську мову. Але, разом з тим, у німецьких і грецьких поселеннях існували і особливі типи навчальних закладів. Так, у греків набули поширення одно та двокласні громадські училища, що засновувалися і утримувалися на кошти спільноти. Натомість німецькі колоністи, на відміну від грецьких, зберігали власну конфесійну освіту [3, с. 12].

Розвиток національної єврейської освіти проходив дещо інакше, ніж у грецьких та німецьких поселеннях. З огляду на те, що по відношенню до єврейської спільноти з боку царського уряду проводилася певна політика дискримінації, єврейська початкова освіта протягом тривалого часу залишалася суто конфесійною. Але з іншого боку, така політика, спрямована на асиміляцію етнічних меншин з російським народом, зумовила появу нових типів національних початкових навчальних закладів: приватних училищ, громадських та приватно-громадських закладів початкової освіти. Так, наприкінці XIX ст. **С. Гершун у центрі с. Петриківки** відкрив приватну школу переважно для євреїв, а згодом тут відкриваються ще два хедери – школи лише для євреїв-хлопців, майбутніх служителів культу [6, с. 35]. Отже, незважаючи на русифікаторську політику уряду, найбільші етнічні групи Катеринославської губернії змогли зберегти власну культуру за допомогою земських та приватних початкових шкіл.

У контексті досліджуваної теми не можна оминати і таке важливе питання, як розвиток української школи. Незважаючи на позитивні зрушення у розвитку освіти, в підросійській Україні була відсутня можливість навчатися рідною мовою українцям – переважній більшості населення, в тому числі й у Катеринославській губернії (68,9 % за даними перепису 1897 р.) [8]. Таке становище було закріплено на законодавчому рівні Валуєвським цирку-

ляром (1863 р.) та Ємським указом (1876 р.). Хоча, як було відмічено вище, навіть національні меншини мали можливість здобувати освіту рідною мовою. Навчання російською мовою українців у школах Катеринославщини утруднювало процес усвідомлення учнями навчального матеріалу.

Але сільська громадськість та інтелігенція Катеринославщини, спираючись на досвід створення окремих українських національних шкіл, що були організовані Б. Грінченком, С. Васильченком та М. Леонтовичем, все ж працювали над створенням української школи. Так, у протоколах засідань таємної царської канцелярії зазначалося, що на Катеринославщині за період з 1867 р. по 1905 р. було розкрито підпільну діяльність 27 народних шкіл. Учителі цих навчальних закладів вели навчання забороненою українською мовою та використовували українські видання. До таких видань відносились твори Т. Шевченка, Б. Грінченка, С. Осташевського та ін. Займатись такою просвітницькою діяльністю в ті часи було справжнім подвигом. Найменшим покаранням для вчителя, викритого у викладанні українською мовою, було позбавлення звання народного вчителя і заборони викладацької діяльності, а тих, кого підозрювали в «політичній неблагонадійності», відправляли на декілька років на каторгу до Сибіру. Але, незважаючи на репресивну політику царизму, багато вчителів Катеринославщини активно розбудовували українську національну школу. Завдяки сучасним дослідженням, поступово відновлюються забуті імена таких учителів, як Федора Миколайовича Зельського (с. Семенівка Новомосковського повіту) та Олександра Марковича Гладько (с. Оржевське Павлоградського повіту), котрі поділяли прогресивні педагогічні погляди С. Васильченка, Б. Грінченка та ін. Ці вчителі використовували для навчання підручники «Рідне слово», «Українська читанка» Б. Грінченка та «Буквар Південно-руський» Т. Шевченка. Вони також запроваджували у своїх школах традиції українських народних свят (свято врожаю, Святого Миколая та ін.). У процесі навчання використовувалися тексти народної творчості, усного та пісенного фольклору [2, с. 14].

Таким чином, на основі викладеного вище матеріалу ми можемо зробити такий висновок: розвиток початкової освіти на Катеринославщині у другій половині XIX – початку XX ст. пройшов складний шлях, зумовлений різними причинами як об'єктивного,

так і суб'єктивного характеру, зокрема, прагненням царського режиму, з позицій великодержавного шовінізму, зробити народну освіту повністю контрольованою. У Катеринославській губернії, як і в інших українських губерніях, розвиток освіти відбувався під постійним пресом національного гноблення, в умовах злиденного життя народу, дефіциту учительських кадрів та засилля церковних навчальних закладів. Але незважаючи на труднощі, саме в цей час закладаються основи новітньої української школи. Неоціненну роль у розвитку освіти відіграли земства, котрі не тільки сприяли розширенню мережі початкових шкіл, а й вихованню педагогічних кадрів, які за кілька десятиліть піднесли освіту українського народу на багато вищий рівень, ніж у дореформений період. Успіх земських просвітницьких заходів пояснюється тим, що земства були самоврядованими органами влади, і це дозволяло їм виправляти хиби загальнодержавних установ у галузі освіти. Також треба зазначити, що успіхам в освітній справі значною мірою можна завдячувати місцевим громадам, представникам «великого та середнього бізнесу» та всім патріотам свого народу. Безумовно, цей досвід є цінним та потребує ґрунтовного вивчення, оскільки досі не втратив своєї актуальності і може бути використаний для удосконалення сучасної школи в Україні.

Бібліографічні посилання

1. Антошак М. М. М. О. Корф і учительські з'їзди у 60–80-і роки XIX століття [Електронний ресурс] / М. М. Антошак // www.history.org.ua.
2. Білецький О. А. Питання розвитку української національної народної школи на Катеринославщині (друга половина XIX – початок XX століття) / О. А. Білецький // Матер. VII міжнар. наук.-практ. конф. – Д., 2004. – Т. 4. «Історія України». – С. 13–15.
3. Білецький О. А. Розвиток народної освіти у Катеринославській губернії (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук / О. А. Білецький. – Луганськ, 2009.
4. Дніпропетровщина. Історія рідного краю : посіб. / за ред. Т. С. Петряєвої). – Д., 2000.
5. Євсєєнко С. А. Стан початкової та професійної освіти на території Зайцевської, Залізничанської та Луганської волостей Бахмутського повіту Катеринославської губернії [Електронний ресурс] / С. А. Євсєєнко // www.pbuv.gov.ua/portal/
6. Кумпан В. Петриківка. Її заснування та розвиток освіти / В. Кумпан // Бористен. – 2008. – № 1 – С. 34–35.

7. *Мармазова О. І.* Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О. І. Мармазова. – Донецьк, 1998.

8. Матеріали перепису 1897 року по Катеринославській губернії [Електронний ресурс] // www.etno.us.org.ua

9. *Прокопенко Л. Л.* Політика уряду Російської імперії щодо розвитку сільської школи в XIX – на початку XX століття. Актуальні проблеми державного управління / Л. Л. Прокопенко // Зб. наук. пр. ОРІДУ. – О., 2006. – Вип. 2 (26). – С. 299–300.

Надійшла до редколегії 27.11.09

УДК 94(477.63) «19-20»

А. С. Посулько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗАХОДИ ОРГАНІВ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ ЩОДО ПОШИРЕННЯ МЕДИЧНИХ ЗНАНЬ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Розглянуто деякі аспекти боротьби із зростанням захворюваності серед мешканців Катеринославщини на межі XIX–XX ст. Особлива увага приділена публічним лекціям як одному із засобів збільшення рівня медичної освіченості населення.

Ключові слова: Катеринославщина, медична просвіта, місцева влада.

Рассмотрены некоторые аспекты борьбы с ростом заболеваемости населения Екатеринославщины на рубеже XIX–XX вв. Особое внимание уделено публичным лекциям как одному из способов увеличения уровня медицинской образованности населения.

Ключевые слова: Екатеринославщина, медицинская образованность, местная власть.

This article considers some aspects of preventing the increase of disease rates in Katerynoslav area at the turn of the 19th – 20th centuries. Particular attention is paid to the public lectures as a form of promoting health protection awareness among population.

Key words: Katerynoslav area, health protection awareness, local administration.

Стрімка урбанізація кінця XIX – початку XX ст. різко змінила життя і вигляд населених пунктів по всій Російській імперії. Міс-